

М. П. КУЧЕРА

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. СОКІЛЬЦІ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Матеріальна культура післямонгольського періоду на території УРСР вивчена дуже слабо. Особливо це стосується часу безпосередньо за древноруським періодом, коли західноруські землі, спустошені татарами-монголами, стали об'єктом загарбань сусідніх Литви і Польщі. Саме в цих тяжких умовах почався складний процес формування української народності, яка через століття пронесла почуття історичної єдності з братніми російським та білоруським народами. На жаль, археологічний матеріал цього часу досі не привертав належної уваги дослідників.

Розкопками Сокилецького городища, яке існувало з XIV до XVII ст., одержані нові відомості про характер матеріальної культури Побужжя в період середньовіччя. Це городище знаходилося на Брацлавщині у східній Подолії, яка саме з XIV ст. починає відігравати активну роль в історичних подіях.

Городище біля с. Сокильці, Гайсинського району, Вінницької області, займає підвищену частину вузького скелястого горба з крутими схилами, розташованого в заплаві Південного Бугу на острові, утвореному роздвоєнням русла ріки (рис. 1). Площа острова — понад 15 га. Довжина горба разом із схилами — 115 м; довжина площадки городища, яка займає південно-східну половину горба, — 45 м; ширина більшої частини 10—13 м. Загальна площа поверхні городища — 532 м², висота над рівнем острова — 11 м. В північно-західному куті городища зберігся в'їзд у вигляді зрізаного на схилі спуску шириною 9—10 м (рис. 2).

В зв'язку з будівництвом Ладизинської ГЕС і передбаченим затопленням городища в 1957 р. тут були проведені розвідкові розкопки Бузькою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка. Зачисткою в окремих місцях країв площадки, прокладенням поперечної траншеї в південній частині і трьома шурфами в північній частині городища (рис. 2) було встановлено наявність згорілих дерев'яних конструкцій, каміння і перепаленої глини в нижній частині культурного шару і залишків частоколу по краю площадки в верхній його частині. Виявлений речовий матеріал указував на те, що життя на городищі існувало довгий час¹.

В 1961 р. для дослідження городища було організовано групу під керівництвом автора цієї статті з участю старшого лаборанта Г. І. Ли-

¹ В. Н. Даниленко, Отчет о работе Бугской экспедиции в 1957 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

сової. Для розкопок обрано південну частину площадки городища на довжину 20 м. Частина розкопу на південний схід від траншеї 1957 р. становила ділянку I, а північно-західна частина — ділянку II. На кожній ділянці по схилах городища було закладено ще по дві траншеї. Між західною і східною половинами розкопу, а також вздовж траншеї 1957 р. на західній половині ділянки I залишено бровку. Загальна площа розкопок — близько 360 м² (рис. 2).

Розкопками відкрито залишки укріплень двох будівельних періодів: XIV—XV і XVI—XVII ст. Характеристику їх подаємо в хронологічній послідовності. Перед будівництвом первісних укріплень була в першу

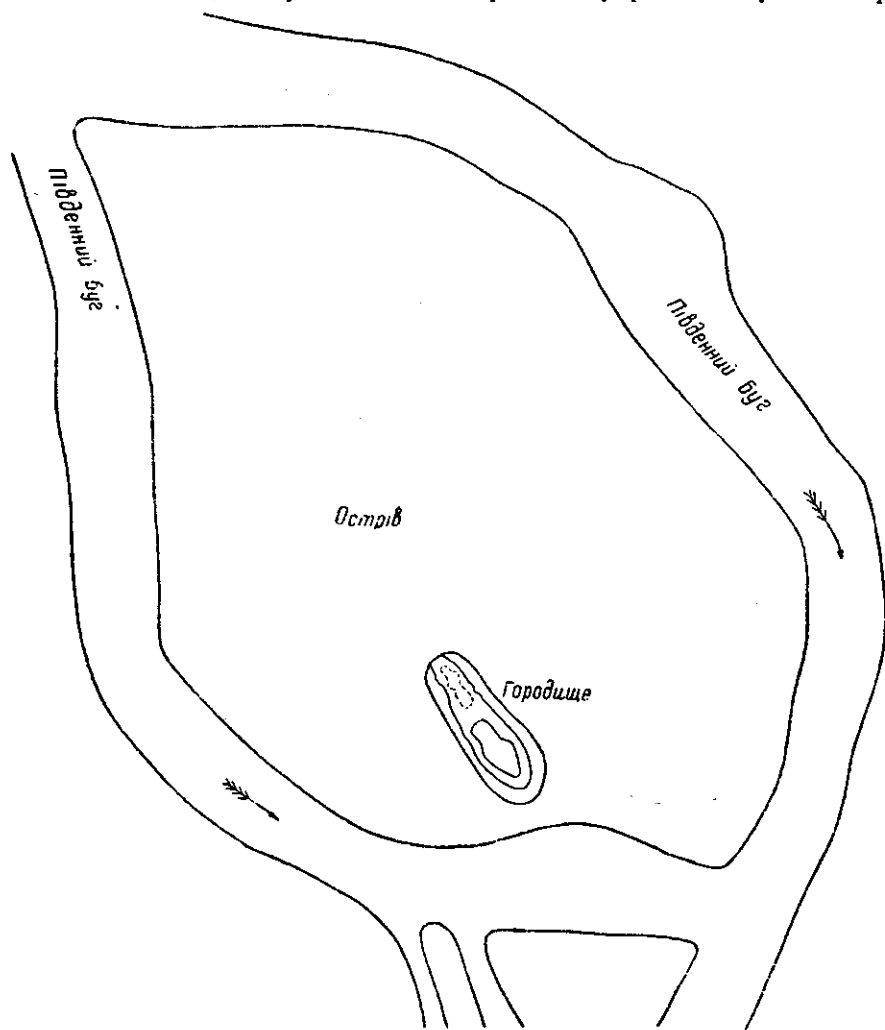

Рис. 1. Місцез положення городища біля с. Сокільці.

чергу підготовлена площадка. Жорствою (дрібні кусочки граніту), яка становить природне покриття поверхні скелі, були підсипані і вирівняні краї горба. Для запобігання сповзанню вони в небезпечних місцях були укріплені глинобитною підсипкою. Залишки такої підсипки відкрито на значному протязі по обох краях площадки (рис. 3). В багатьох місцях підсипка збереглася на висоту 40—80 см при ширині внизу 60—80 см, зверху — 40—60 см. Вона являє собою на західному краї дуже затверділу білу та червону глину, а на східному краї жовто-коричневу. Ця підсипка становила лише допоміжне кріплення країв городища і без-

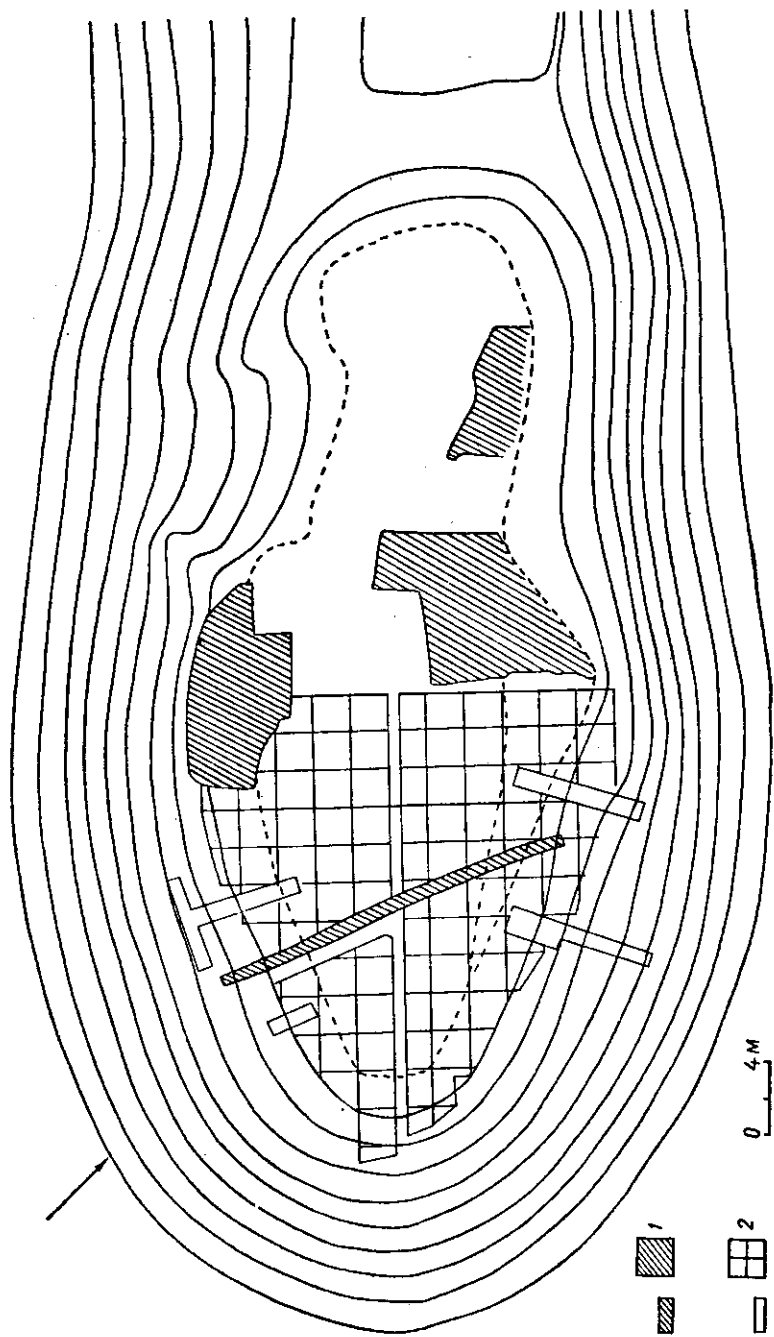

Рис. 2. План городища біля с. Сокильці.
 1 — розкопки 1957 р.; 2 — розкопки 1961 р.

посередньо залобігала сповзанню жорстви, насипаної перед нею в понижених місцях. Щоб підсіпка не з'їхала вниз, зовні на схилі городища було покладено товстий шар глини. На західному схилі знаходилась світло-сіра супіщана глина. Шар цієї глини потужністю 80 см біля краю площадки вниз по схилу поступово зменшувався. Нерівний схил із значними природними заглибленнями було присипано твердою білою глиною. Особливо багато глини було насипано у великій западині на східному схилі в середній частині ділянки I. Закладена тут траншея довжиною 16 м показала, що у верхній частині схилу шар глини має потужність понад 2 м і залягає безпосередньо на скелі. Внаслідок цих робіт краї площадки вирівнялися, а схили городища стали більш крутшими; западини з нерівним скелястим дном, через які можна було попасти на городище, зникли. Але все ж таки площадка городища залишалася нерівною, вона понижувалась в поздовжньому напрямку до мисової частини і з середини до обох країв. Поверхню її становила материкова жорства². По західному краю цієї площадки було збудовано суцільний ряд житлово-господарських приміщень, які під час пожежі завалились і збереглися у вигляді нагромадження різних будівельних залишків (рис. 3, 4). Останні займали смугу вздовж краю площадки, шириною в середньому 4—4,5 м, товщиною до 1 м і складались з кількох нашарувань.

Знизу на материковій жорстві під будівельним завалом знаходився напівтрухлявий світло-коричневий шар спресованих стеблин ситнику товщиною 8—10, а місцями 15 см. Потужність його зменшувалась в напрямку до середини площадки, сходячи нанівець перед внутрішнім краєм завалу. У зовнішній бік ситник поширювався безпосередньо до глинобитної підсіпки по краю городища. В багатьох місцях, особливо зверху, він перегорів на попіл. Шар ситнику був перекритий перемішаним ґрунтом товщиною 40—50 см з попелу, сажі, роздавленого вугілля, скупчень глини та суглинистого піску. Цей шар містив багато уламків глиняного посуду, кісток тварин, риб'ячої луски, замки, ключі, ножі, пряжки, бронзові окруття щитів, кістені, точильні бруски з каменю, кістяні шила, уламки скляного посуду та інші речі. Ці культурні залишки зустрічались і у верхній частині ситнику, куди вони, очевидно, були втопані ще тоді, коли споруди не були зруйновані. В двох місцях в завалі споруд були зустрінуті обвуглені зерна пшениці та жита. В місцях сильної пожежі перепалений ситник був перекритий роздавленим вугіллям, яке залягало смугами в різних напрямках. На ситнику і в горілому шарі над ним знайдено багато розрізненого каміння, яке іноді утворювало окремі скупчення. Вище знаходився шар перепаленої до червоного глини, яка покололася на окремі брили. Ця глина утворювала суцільне нагромадження товщиною в середньому 30—40 см, яке потоншувалося до країв завалу. Зустрічались глиняні брили з рівною поверхнею і відбитками тесаних деревин знизу, з відбитками всередині трави чи соломі, різні з одного боку і ввігнуті чи опуклі з другого, невеликі уламки з слідами пруття, обмазка з стиків між двома округлими деревинами тощо. Місцями траплялась також необпалена глина. В багатьох випадках глиняні брили лежали з нахилом, іноді у вертикальному положенні, заглиблюючись в нижні нашарування завалу. Шар

² Західна частина первісної площадки городища значно рівніша, ніж східна. Проте і в цій частині поверхня жорстви, що знаходилась під культурним шаром, понижується від середини площадки до краю на 40—50, а місцями на 80 см. В північній частині ділянки I і в південній частині ділянки II вздовж західного краю площадки є досить різке пониження, яке з'явилося внаслідок часткового зсування схилу. Про це свідчить напрямок глинобитної підсіпки, яка в південному кінці, біля траншеї 1957 р., дещо з'їхала вниз і відхилилася назовні.

глини, що завалився зверху і поколовся, первісно не був випалений. Він випалився внаслідок пожежі. В горілому шарі під глиною, а подекуди в її нижній частині знайдено серед вугілля та попелу близько 150 залізних цвяхів. З будівельних залишків під завалом вдалося розчистити в окремих місцях поздовжні та поперечні дубові деревини, округлі в перерізі або прямокутні (рис. 3). По внутрішньому краю завалу на ділянці I, біля траншеї 1957 р., були розчищені залишки деревин, які походять, очевидно, від поздовжньої стіни споруд³. Зовнішня поздовжня стіна споруд, мабуть, прилягала в нижній частині до глинобитної підсіпки. В зв'язку з тим, що в другому будівельному періоді тут

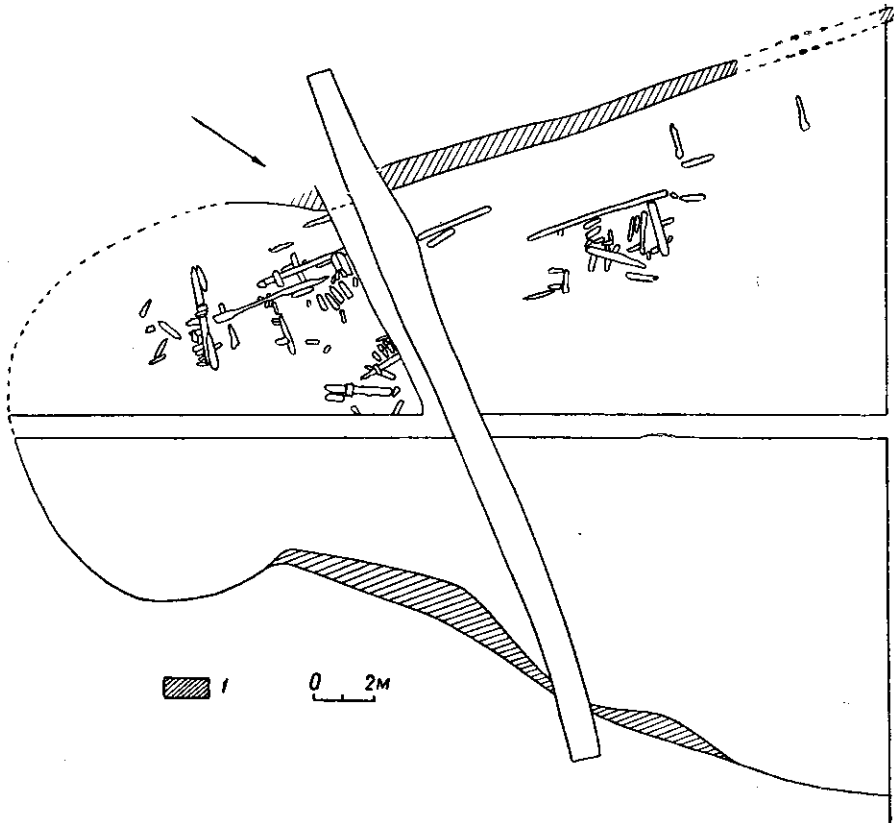
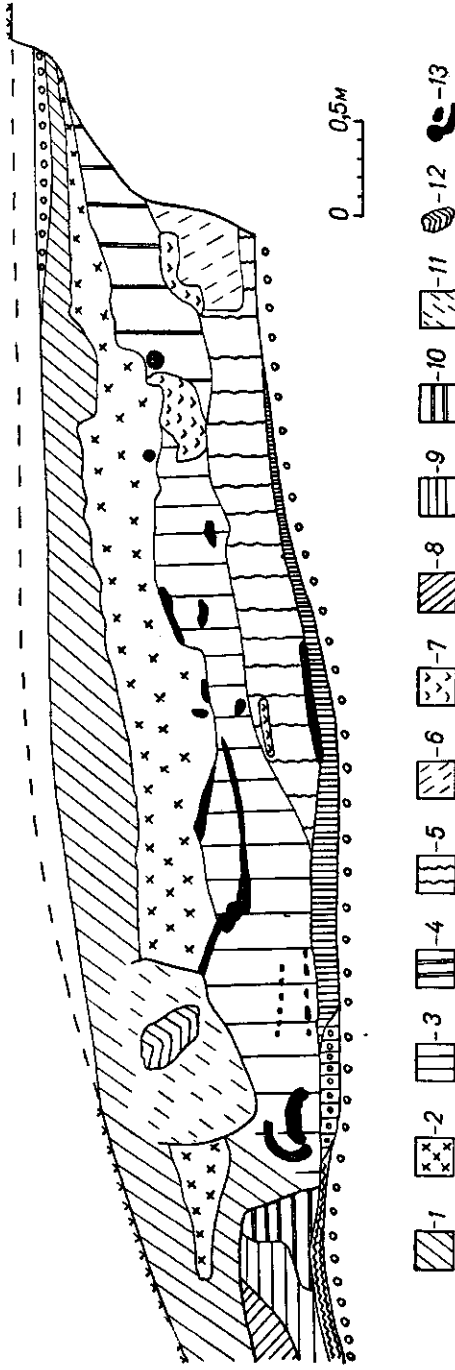

Рис. 3. Городище біля с. Сокильці. Залишки дерева із згорілих споруд.
I — глинобитна підсіпка по краю площадки городища.

було прокопано ривчак для стовпів частоколу, залишки стіни майже не збереглися. Від неї походить лише вугілля, яке скрізь зустрічалось вздовж підсіпки. На південному кінці підсіпки, де ривчак не доходив до материка, від стіни чітко простежувались обвуглені нижні деревини. Залишки дубового вугілля знаходились також на шарі перепаленої глини. На ділянці I на цьому шарі вдалося розчистити гнилу (частково обгорілу) поздовжню деревину, яка була дещо заглиблена в глині. Вище знаходились нашарування верхньої частини культурного шару, що належать до пізнішого часу. Мова про них йтиме далі.

Судячи з будівельних залишків, перепалена глина походить з стелі споруд, яка скріплювалась деревиною. Долівка споруд знаходилась на

³ Нагромадження вугілля від роздавлених деревин внутрішньої поздовжньої стіни спостерігалось південніше у стінці бровки між західною і східною половинами ділянки I. За відсутністю часу згадані залишки не були розкриті.

■■■■-14 ■■■■-15 ■■■■-16 ○○○-17

Рис. 4. Городище біля с. Сокильці. Профіль північно-західної стінки ділянки I.

1 — сірий ґрунт з пополом, сажено, щабеном та дрібними кусочками перепаленої глини; 2 — перепалена глина; 3 — попіл з вкравленими дрібних вугликів, сажі та камінів; 4 — сажі з пополом; 5 — дрібні вуглики з пополом та камінів; 6 — сірий ґрунт з пополом; 7 — світло-сіра глина; 8 — суцільна світло-жовта глина; 9 — біла глина; 10 — жовто-червона глина; 11 — сірий ґрунт з пополом; 12 — залишки гнилого стовпа; 13 — обвуглені деревини та вугілля; 14 — ситник; 15 — ситник з жорсткою; 16 — глейстий ґрунт з глиною; 17 — жорстка.

шарі ситнику. Внаслідок сильної зруйнованості будівельних залишків, які перегоріли під час пожежі й згодом розсунулись під вагою завалу, судити про характер споруд можна лише в загальних рисах. Відкриті в завалі залишки дерева вказують на те, що вздовж краю городища знаходився ряд окремих приміщень-клітей розміром близько 4×4 м. Всього на дослідженій площі могло знаходитись п'ять клітей (дві на ділянці I і три на ділянці II, рис. 4). Кліті, безсумнівно, використовувались для житлово-господарських потреб, як про це свідчить речовий матеріал з їх завалу. На глинобитній стелі клітей, очевидно, знаходилась площадка з дерев'яною огорожею, яка мала бойове призначення.

По східному краю площадки в межах розкопу 1961 р. жодних ознак клітей не виявлено. Беручи до уваги незначну ширину площадки, їх тут і не могло бути. З цього боку площадка нерівна, в найширшій частині вона різко понижується від середини до краю. Суцільне нагромадження перепаленого каміння, наявність серед нього дубового вугілля, сажі, а в одному місці (в північній частині) обвугленої дубової деревини дає змогу вважати, що з цього боку по краю знаходилась стіна, яка була складена з каміння, скріпленого деревинами. Аналогічне нагромадження каміння було виявлено також на західному краю площадки в північній частині ділянки II⁴. Середина городища залишалась незабудованою.

Після пожежі, перед спорудженням нових укріплень, на городищі частково існувало життя. Про це свідчить вогнище, відкрите над руїнами клітей на західному краї площадки на ділянці I. Воно було збудоване з поставлених на ребро великих плитовидних каменів на нетовстій підсипці землі.

Перед будівництвом нових укріплень поверхню городища було сплановано. Враховуючи незначну товщину культурного шару попереднього періоду в північній частині городища (за даними розкопок 1961 і 1957 рр.) і його потужні перевідкладені нашарування в південній частині, стає очевидним, що при плануванні площадки культурні залишки попереднього періоду були в значній мірі переміщені з північної частини в понижену, південну. Зверху площадку було перекрито жорствою і по її краю встановлено густий частокіл з дубових стовпів. Останні простежувались в нижній, заглибленій в ґрунт частині у вигляді гнилого або повністю зітлілого дерева. Два стовпи, що знаходились в різних місцях, були зверху обвуглені. На західній половині ділянки II за допомогою розвідувальної траншеї було виявлено нижче по схилу другу лінію частоколу, що знаходилась на відстані 4 м від першої, внутрішньої лінії. Сліди другої лінії частоколу відкрито також на південно-східному схилі, на відстані 1 м від першої лінії. Стовпи встановлювали з нахилом назовні в спеціально викопаних рівчачах, які прорізали культурний шар попереднього часу, в тому числі руїни клітей, до материкової жорстви. Нижня частина стовпів була заглиблена в ґрунт на 65—80 см. В окремих випадках на лінії стовпів збереглося на поверхні незначне валоподібне підвищення (друга лінія на західному схилі на ділянці II), тобто частокіл для більшої стійкості ще присипали в наземній частині ґрунтом.

З будівель цього періоду на західному краї ділянки II відкрито наземну зрубну споруду, очевидно, господарського призначення. Від неї збереглося по одній нижній деревині з двох суміжних стін. Деревини

⁴ Судячи з розкопок В. М. Даниленка в 1957 р., ним були відкриті залишки клітей по східному краю в північному шурфі. Очевидно, в північній, нами не досліджуваній частині кліті розташовувались по східному краю, з протилежного боку від в'їзду, де площадка має рівну поверхню. По західному краю, з боків від в'їзду, знаходилась, певно, стіна з каміння і дерева, аналогічна уявляемій стіні по східному краю на основній, південній частині площадки городища.

дубові, дуже гнилі; одна з них на значній частині вигоріла. Площа між деревиною була заповнена жорствою, яка, очевидно, утворювала субструкцію долівки. Судячи з залишків деревин і поширення підсипки жорстви, будівля мала довжину 3,5—4 м і ширину не більше 2,8—2,9 м, оскільки далі починався край площадки. Залишки будівлі було відкрито на глибині 15—20 см від сучасної поверхні. Під згадуваним шаром жорстви товщиною 15—20 см залягала підсипка темно-сірої землі товщиною 15 см, під якою частково зберігся другий прошарок жорстви, що виходив за межі будівлі і був насипаний під час планування площадки городища. Як видно з речових знахідок в підсипці між прошарками жорстви, будівлю було споруджено не відразу після відбудови городища, а тоді, коли з відновленням укріплень життя на ньому вже існувало. Будівля загинула, мабуть, одночасно з частоклом від пожежі.

Залишки інших цілком наземних споруд не збереглися. Про знаходження на площадці жител свідчать численні уламки посуду, а також знахідки в різних частинах кахлів, що походять від облицювання печей. В останній період існування життя на городищі його поверхню в зв'язку з будівництвом неодноразово перепланували і підсипали жорствою. На західній половині ділянки II під дерновим шаром було відкрито кілька окремих плям з чистої жорстви, які, очевидно, походять від підсипок долівок інших наземних споруд.

Найбагатший речовий матеріал, знайдений на городищі, належить до періоду існування клітей. В руїнах клітей та в горілому культурному шарі за їх межами, крім численних уламків посуду, знайдено 21 наконечник стріли від арбалета (рис. 5, 10), шість залізних і дві кістяні стріли від лука, уламок однолезового меча, дві пластинки від панцира, шість уламків бронзових окуттів щитів, два уламки кістенів, дві кістяні накладки, в тому числі одна від рукояті кинджала (рис. 5, 16), чотири кам'яних ядра⁵, чотири шпори з зубчастим коліщатком, стремено, дві кінські підкови, сім пряжок, вісім цілих та фрагментованих замків, п'ять ключів, дев'ять ножів порівняно великих розмірів, шарнірні ножиці, дві сокири — колун і теслярського типу, обривок ланцюга, численні цвяхи, два кістяні шила, кість для гри у вигляді кубика з вічками (від 1 до 6), уламки скляного посуду, скляну намистину (рис. 5, 11), кам'яні жорна, кілька точильних брусків з каменю та інші переважно фрагментовані або сильно окислені речі⁶. В завалі перепаленої глини на ділянці I знайдено польську монету кінця XIV—початку XV ст. з ім'ям Владислава Ягайла⁷. Другу монету зустрінuto в горілому шарі на перепаленій глині на ділянці II. На цій монеті, яка сильно перегоріла і розпалася на дві частини, напис не зберігся.

Про існування клітей в XIV—XV ст. свідчать також інші матеріали, зокрема масивні втульчасті наконечники стріл від арбалета, шпори з коліщатком, кам'яні ядра. Всі ці речі загальновідомі для післямонгольського часу. Три листовидних наконечники стріл від лука (рис. 5, 15) мають аналогії в Валахії, Словаччині, де вони датуються XIV—XV ст.⁸ Три цілих замки, два з яких знаходились безпосередньо в клітях, належать до типу, поширеного в XIV—XV ст. в Московській державі,

⁵ Діаметр кам'яних ядер 12—15 см. Під час розкопок у 1957 р. були також знайдені ядра значно менших розмірів. Походять ядра, найімовірніше, не від гармати, а від катапульты.

⁶ На схилі городища в зруйнованому культурному шарі на глибині 20 см знайдено уламок розірваного вздовж восьмигранного дула пищалі з діаметром каналу 1,5 см. Ця знахідка належить, очевидно, до періоду існування клітей.

⁷ Монету часів Владислава Ягайла було знайдено також у 1957 р.

⁸ *Archaeologica Slovaca*, IV, Bratislava, 1962, рис. 106, 4; *Studii si cercetari de istorie Veche*, I, București, 1962, стор. 72, рис. 12, 9.

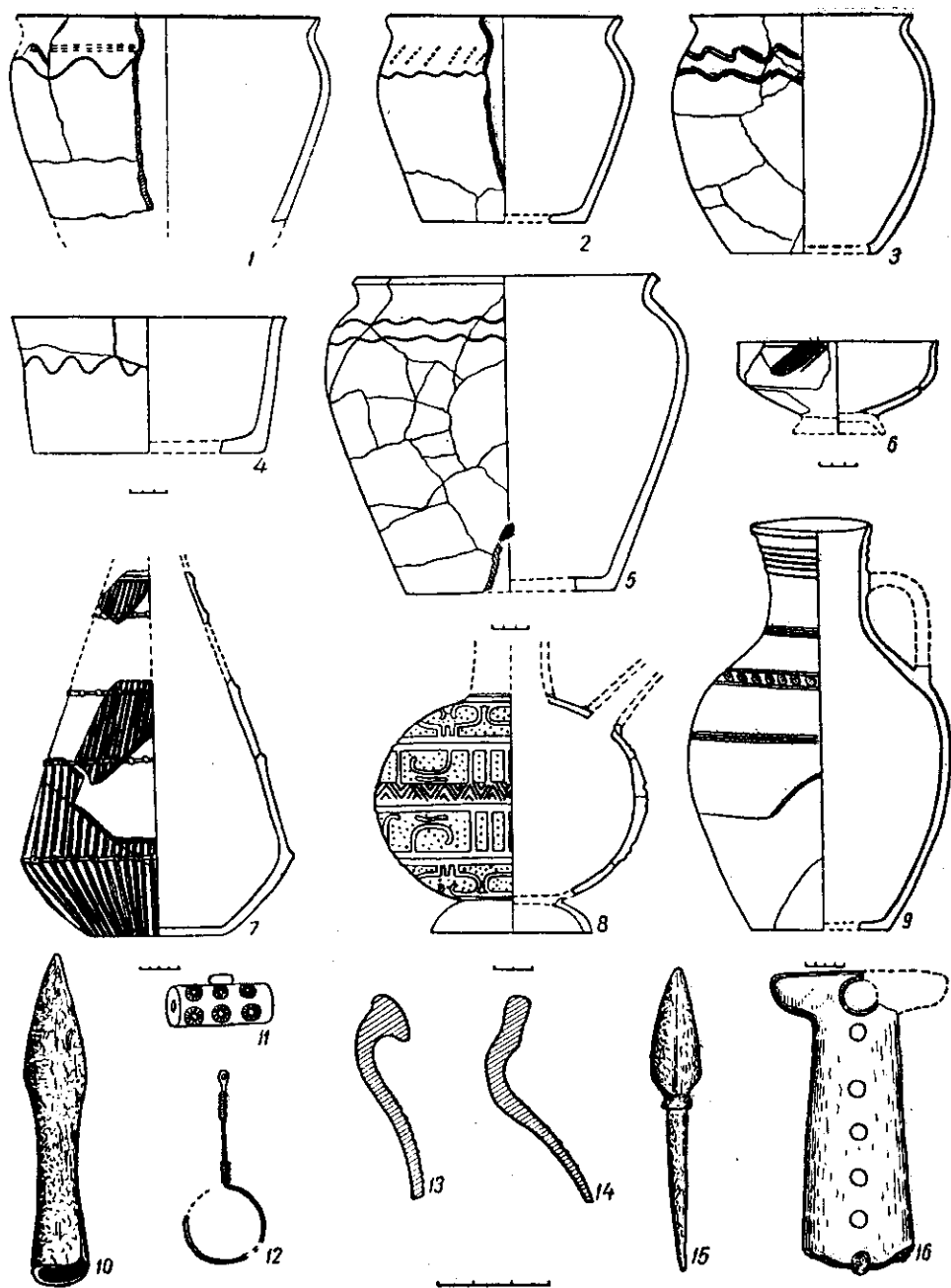

Рис. 5. Речові знахідки з городища біля с. Сокильці.

Литві, Угорщині, Словаччині⁹. Численні цвяхи з розвалу клітей мають оригінальну «Т»-подібну шляпку. Такі цвяхи відомі в пам'ятках XIV—XV ст. на території Угорщини та Словаччини¹⁰. Цікаво відзначити, що кістяні рукояті, аналогічні знайденій на шарі ситнику під завалом клітей на ділянці II (рис. 5, 16), відомі на бойових ножах, так званих чепеликах, якими були озброєні повсталі селяни-опришки у XVII—XVIII ст.¹¹

Ряд речей зберігає древньоруську форму: два циліндричних замки (звичайний і від кінського пута), ключ від циліндричного замка, наконечник стріли з ромбовидним лезом, сокири. До древньоруського типу зброї належать кістені.

Найбільший інтерес становить глиняний посуд, знайдений в клітях. Він поділяється на дві групи: місцевий і привізний. Місцевий посуд представлений горщиками та мисками, привізний — глеками та чашами.

Горщики сформовані на ручному гончарному колі з глиняного тіста із домішкою піску, дресви та блискучих вкраплень слюди. Колір їх темно-сірий або буруватий. Форма горщиків звичайна для періоду панування ручного гончарного кола. За технологією і формою вони аналогічні древньоруським горщикам, причому більше подібні до горщиків IX—X ст. і відрізняються від горщиків XII—XIII ст. недбалим виготовленням та поганим випалом (рис. 5, 1—3, 5). Переважна більшість горщиків прикрашена на плічках однією-двома хвилястими лініями, нанесеними вістрям чи дуже рідко зубчастим штампом, а також рядом наколів, виконаних зубчастим штампом. В поодиноких випадках зустрінуто уламки краще сформованих горщиків з лінійним орнаментом. На денцях горщиків у 18 випадках були клейма; вони переважно у вигляді хреста кількох різновидностей, є також округлі та ін.

До другого типу місцевого посуду належать нечисленні знахідки мисок майже з прямими стінками (рис. 5, 4). За технологічними ознаками вони аналогічні горщикам. В культурному шарі клітей зустрічались поодинокі уламки ліпних неорнаментованих горщиків, виготовлених з такого ж глиняного тіста, як і гончарні. Під шаром перепаленої глини на ділянці II знайдено цілий ліпний горщик невеликого розміру.

Як уже згадувалось, розглянутий глиняний посуд місцевого виготовлення поступається якістю перед аналогічними виробами древньоруського періоду, зокрема XII—XIII ст. Це пояснюється загальним занепадом ремесла на території УРСР внаслідок татаро-монгольського нашествия.

Близькі аналогії кераміці Сокилецького городища відкрито в Молдавії на поселенні XII—XV ст. біля с. Лукашівка. Горщики підтипу «В», які автор розкопок датує XII—XIV ст., і підтипу «Г», які він відносить до XIV ст., мають такі самі відмінні риси, як і горщики з Сокильців¹². На Лукашівському поселенні знайдено також уламки мисок з прямими стінками¹³.

Від привізного посуду в клітях знайдено поодинокі фрагментовані глеки і кілька уламків від чаш. Вся ця кераміка тонкостінна, сформо-

⁹ КСИИМК, вип. 49, М., 1953, стор. 38, рис. 2, 23, 24, 25; МИА, № 65, М., 1959, стор. 83, *Archaeologia Polaki*, t. IV, z. 1, Warszawa—Wrocław, 1959, стор. 123, 142, табл. XIII, 58; *Archaeologica Slovaca*, IV, 1962, стор. 136, рис. 106, 1.

¹⁰ *Archaeologica Slovaca*, IV, стор. 136, рис. 106, 2, 3, 21.

¹¹ В. В. Грабовецький, *Селянський рух на Прикарпатті*, К., 1962, стор. 166, рис. 5, 2.

¹² И. Г. Хынку, *К вопросу о средневековой керамике Молдавии*, Матеріали з археології Північного Причорномор'я, вип. 2, Одеса, 1959, стор. 90—91, рис. 5, 1—4, 6, 7.

¹³ Там же, стор. 83, рис. 4, 9.

вана на швидкому гончарному колі, очевидно ножному, переважно червоноглиняна з домішкою в тісті дрібного піску.

Глеки були трьох форм: округло-видовжені (рис. 5, 9), біконічні (рис. 5, 7) і, як дозволяє судити реконструкція, кулясті (рис. 5, 8). Вони прикрашені кількома візерунками: прямими, рідше хвилястими лініями, нанесеними зубчастим штампом або вістрям; рядами заглиблень чи наколів, виконаних зубчастим штампом; рельєфними пружками. Трапився також орнамент з вертикальних пролощених ліній (рис. 5, 7). Незначна частина глеків покрита по білуватому ангобу зеленою, а в поодиноких випадках каштанового кольору поливою. Орнамент на полив'яних глеках, за винятком відсутності пролощених ліній, тотожний до неполив'яних. Кулястий глек прикрашено штампованими рельєфними візерунками у вигляді завитків, прямих пружків та крапок (рис. 5, 8).

Всі поодинокі уламки чаш полив'яні. Дві з них були прикрашені по ангобу геометричним візерунком і покриті світло-жовтою поливою з косими мазками зеленої поливи (рис. 5, 6). Зустрінуто також уламки чаш з світло-коричневою поливою. Два уламки чаші розписані так званним люстром-поливою темно-гірчичного (золотистого) кольору по білій (молочного кольору) поливі.

Весь привізний посуд південно-східного походження. Кераміка цього типу була широко відома в період раннього середньовіччя на Близькому Сході та в Середній Азії. Звідти вона поширилась на Закавказзя, Візантію, Крим, Болгарське царство на Волзі і дійшла до татаро-монголів золотоординського часу. В кожній з вказаних областей ця кераміка набула локальних та хронологічних відмін, які ще недостатньо вивчені.

Аналогії до полив'яних чаш, додатково прикрашених мазками зеленої поливи, на території УРСР відомі з середньовічного Херсонеса і Татарського міста (XIV—XVI ст.)¹⁴. Кераміка із розписом люстром по білій поливі виготовлялась в Ірані з XII до XV ст.¹⁵ Глеки з штампованим рельєфним орнаментом, сформовані в спеціальних матрицях, побутували в XII—XIV ст. в Середній Азії, де відкрито майстерні по їх виробництву¹⁶. Один такий глек, що зберігається в Державному Ермітажі, походить з столиці Золотої Орди — Сарай-Берке¹⁷. Уламки аналогічних глеків, які за характером орнаментативної найближчі до сокілецького екземпляра, знайдені в Татарському місті¹⁸. Можливо, що привізний посуд мешканці городища одержували за посередництва татар.

Таким чином, в матеріальній культурі городища, що належить до періоду існування клітей, простежуються як древньоруські традиції, так і загальноєвропейські і частково південно-східні аналогії.

На городищі зустрінуто в незначній кількості уламки кухонних горщиків, які внаслідок залягання в зруйнованому культурному шарі датувати важко. Ця кераміка досконаліша, ніж охарактеризована вище кухонна кераміка з клітей. Вона сформована на швидкому гончарному колі, очевидно ножному, тонкостінна і має дещо світліший колір. Плічка орнаментовані прямими заглибленими лініями. Вінця манжетоподібні (рис. 5, 14) або закруглені і загнуті досередини (рис. 5, 13)¹⁹.

¹⁴ А. Л. Якобсон, *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*, М., 1950, стор. 178; В. Й. Довженок, *Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя*, АП УРСР, т. X, К., 1961, табл. I, 3.

¹⁵ Э. К. Кверфельдт, *Керамика Ближнего Востока*, Л., 1947, стор. 41, 55.

¹⁶ Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции, т. XI, Ашхабад, 1962, стор. 291, 403, рис. 45, 48, 56, 72.

¹⁷ Э. К. Кверфельдт, *вказ. праця*, табл. II.

¹⁸ В. Й. Довженок, *вказ. праця*, табл. I, 13, 14.

¹⁹ Всього від цієї кераміки знайдено 66 уламків з вінцями. Від місцевої кераміки періоду існування клітей походить понад 660 вінців, враховуючи і реставровані горщики (під час розкопок підраховувалися лише уламки посуду з вінцями).

Ця кераміка знаходилась в перепланованому культурному шарі, тобто вона існувала перед спорудженням частоколу. Її слід датувати XV ст. і пов'язувати з частковим відновленням на городищі життя після пожежі клітей.

Матеріали останнього періоду, коли городище було укріплене частоколом, представлені уламками глиняного посуду та кахлів. Посуд цього періоду тонкостінний, ретельно виготовлений на ножному гончарному колі з білуватого глиняного тіста із незначною домішкою дрібного піску. На деякій частині посуду — коричнева або рідше зелена полива. Основним типом є горщики з різними за формою вінцями, іноді прикрашені дрібними горизонтальними борозенками чи смужками коричневої фарби. Знайдено також уламки мисок та кришок. Аналогічна кераміка зустрічається на всіх поселеннях пізнього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї. Своєрідним типом посуду є уламки вузьких циліндричних виробів діаметром 5—9 см у вигляді пляшок з прямими стінками. Всього від цієї кераміки знайдено близько 500 уламків з вінцями.

Від кахлів походить 55 уламків, в тому числі поодинокі з зеленою поливою. Візерунки на кахлях рельєфні — у вигляді тризубців, овалів, іконоподібних погрудних зображень, розеток тощо. Як видно з керамічного матеріалу, останній період існування життя на городищі відноситься до XVI—XVII ст. До цього періоду належить також срібна шведська монета першої чверті XVII ст.

Під північно-західною мисовою частиною горба антропологом В. Д. Дяденком у 1961 р. було розкопано понад 25 поховань на могильнику, відкритому в 1957 р. При деяких похованнях знаходились супровідні речі: срібне вискове кільце з розімкнутими кінцями, срібний гудзичок у вигляді кульки з вушком, два бронзових вискових кільця з тонкого дроту у вигляді знака запитання (рис. 5, 12). В одному з поховань, очевидно воїна, знаходились залізні пряжка, кільце, великий ніж і кусочки сірки. Срібне вискове кільце і гудзичок ще зберігають древноруську форму. Побутування вискових кільць у вигляді знака запитання відоме в XIV—XV ст.²⁰ Зазначені поховання одночасні з першим будівельним періодом городища. В 1957 р. в іншій частині цього могильника було відкрито кілька пізніших поховань.

На самому острові, судячи з підйомного матеріалу XIV—XVII ст., знаходилось поселення, яке, безсумнівно, було попередником сучасного с. Сокільці, розташованого поруч з островом на лівому березі ріки.

В XIV—XV ст. городище являло собою фортецю-замок — один з військово-адміністративних осередків на Побужжі. Серед речового матеріалу цього часу головне місце посідає озброєння та військово-спорядження.

В XVI—XVII ст. на городищі, очевидно, знаходилась феодальна садиба. Укріплення з частоколу могли захищати феодала від нападів кримських татар. Садиба була зруйнована, можливо, під час селянсько-козацьких повстань в середині XVII ст.

Є всі підстави ототожнювати Сокілецьке городище з замком Сокилець, який неодноразово згадується у литовських і польських літописах протягом 1394—1435 рр.²¹ М. Мовчанівський, що вивчав історію Подільської землі, остаточно не вирішив питання про місцеположення літописного Сокильця. В кінці своєї книги на карті він чомусь розміщує його на Південному Бузі біля сучасного с. Печера, Шликівського району, Вінницької області (на відстані 15 км на північний захід від Брац-

²⁰ КСИИМК, вип. 14, М.—Л., 1947, стор. 111, рис. 57, 4; МИА, № 65, стор. 226, 260, стор. 225, рис. 1, 12.

²¹ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., К., 1885, стор. 135, 236, 248, 267, 274, 314, 360, 376.

лава). В XIX ст. в цьому районі дійсно існувало с. Сокилець, як про це довідуємось з інших джерел²². На карті Боплана, виданій в 1648—1650 рр., це село позначено на протилежному від с. Печера лівому березі ріки²³. В тексті ж своєї праці Мовчанівський не згадує про існування зазначеного села і цілком слушно ототожнює Сокилець з с. Сокильці, де нами досліджене городище (на відстані 14 км на південний схід від Брацлава)²⁴.

Цей же Сокилець згадується в числі подільських укріплених пунктів в «Списке русских городов дальних и ближних», складеному в кінці XIV — на початку XV ст.²⁵ М. М. Тихомиров у своїй праці, очевидно, через відсутність цілком достовірних даних, не позначає на карті Поділля місцезолення Сокильця²⁶, але на загальній карті розміщує його в Подністров'ї²⁷. В зв'язку з цим слід вказати, що в литовських і польських літописах Сокилецький замок територіально пов'язується з Брацлавським і Вінницьким замками і завжди згадується поряд з ними²⁸. В «Списке русских городов» Сокилець згадується поряд з Брацлавом²⁹. Отже, він був розташований не в Подністров'ї, а в Побужжі.

Як видно з писемних джерел, подільські замки на території Брацлавщини були найімовірніше спустошені в 1430-х роках під час збройних нападів з боку Польщі³⁰. Виникнення Сокилецького замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.³¹), коли згідно з літописними даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози, а також в зв'язку з намаганням литовського уряду та польської шляхти заволодіти Побужжям.

В польському «Географічному словнику» вказується на давність сучасного с. Сокильці, Гайсинського району, яке раніше мало назву Сокилець. В XV ст. воно належало до володінь князів Коротких³². Очевидно, ці відомості стосуються поселення на острові і відносяться до часу, коли Побужжя було загарбано польськими магнатами.

На карті Боплана у виданні В. Кордта позначено острів, на якому розташоване городище під назвою Сокола. В зв'язку з дрібним масштабом карти зображення самого городища не помітно, на ній весь острів залито типографською фарбою³³. На крупномасштабному польському виданні карти Боплана городище позначено окремо і разом з островом названо Сокильцем (Sokolec)³⁴.

Наведені факти дають підставу ототожнювати відкриті на городищі залишки замку XIV—XV ст. з літописним замком Сокильцем.

²² Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XI, Warszawa, 1890, стор. 17.

²³ Тепер це с. Сокилець, Немирівського району, Вінницької області. В. Кордт, Матеріали по истории русской картографии, вип. II, К., 1910, «Большая карта Украины», лист V.

²⁴ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 6. Крім сучасного с. Сокильці, Гайсинського району, Мовчанівський вказує на існування ще двох сіл з назвою Сокилець у Подністров'ї (на річках Ушиці та Стрипі).

²⁵ М. Н. Тихомиров, Список русских городов дальних и ближних, Исторические записки, 40, Изд-во АН СССР, 1952, стор. 218, 223, 229.

²⁶ Там же, стор. 235.

²⁷ Там же, стор. 240.

²⁸ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 14, 135, 235, 236, 248, 274, 360.

²⁹ М. Н. Тихомиров, вказ. праця, стор. 223, 229.

³⁰ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 358, 365, 366, 375.

³¹ Там же, стор. 168, 173—174.

³² Słownik geograficzny..., t. XI, стор. 17.

³³ В. Кордт, вказ. праця, лист V.

³⁴ Окрема карта району Брацлавщини з розірваного, на жаль, атласа, через що рік видання та ім'я видавця нам невідомі.

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ У с. СОКОЛЬЦЫ НА ЮЖНОМ БУГЕ

Резюме

Городище у с. Сокольцы, Гайсинского района, Винницкой области, расположено на узкой гранитной скале на острове в русле Южного Буга. В итоге исследований 1961 г. оказалось, что оно представляет значительный интерес для изучения средневекового периода в истории Украины. Городище было заселено с XIV по XVII в. В XIV—XV вв. на нем находился замок, а в XVI—XVII вв. — очевидно, феодальная усадьба. При строительстве замка были проведены большие работы по выравниванию и креплению краев скалы. Укрепления замка состояли из ряда жилищно-хозяйственных помещений — клетей, открытых по одному краю площадки городища. На противоположном краю, судя по нагромождению камней, находилась оборонительная стена; середина городища оставалась незастроенной. Замок уничтожен пожаром. От клетей сохранилась обрушившаяся глиняная присыпка потолка и незначительные остатки обугленных дубовых бревен из настила потолка и стен. В клетях и в культурном слое, образовавшемся в период их существования, находилась глиняная посуда, предметы вооружения и воинского снаряжения, а также различные предметы домашнего обихода. Обнаруженный вещевой материал датируется XIV—XV вв. Особый интерес представляет глиняная посуда, в том числе привозная, юго-восточного происхождения.

Укрепления усадьбы состояли из дубового частокола, ограждавшего по краю городище. От столбов частокола открыты в грунте гнилые нижние концы. В единичных случаях на их торцах сохранились следы обугленности, указывающие на то, что столбы в верхней части сгорели. На площадке городища находились наземные постройки, от которых прослеживались отдельные пятна. От одной постройки, очевидно хозяйственного назначения, открыты нижние бревна двух стен со следами пожара. О наличии жилищ свидетельствуют находки кафелей и многочисленных обломков глиняной посуды.

У подножья городища открыт могильник XIV—XV вв. и более позднего времени, очевидно XVI—XVII вв. На самом острове, судя по подъемному керамическому материалу XIV—XVII вв., существовало поселение.

Имеются основания считать, что в XIV—XV вв. на городище находился замок Соколец, упоминаемый в литовских, польских и русских источниках. Замок возник в условиях борьбы формирующейся украинской народности против татарского ига и экспансии со стороны Литвы и Польши. Можно полагать, что он прекратил существование в результате вторжений на Побужье вооруженных отрядов польских магнатов. Феодальная усадьба XVI—XVII вв. была сожжена, очевидно, восставшими крестьянами в период освободительной борьбы украинского народа против панской Польши.
